MILITAIRE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

OORLOGEN OVERZEE

Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa

1595–1814

Boom

OORLOGEN OVERZEE

Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa

1595–1814

GERRIT KNAAP
HENK DEN HEIJER
MICHIEL DE JONG

Met medewerking van

THIJS BROCADES ZAALBERG
& PETRA GROEN
[REDACTIE]

14/11/2015
[€ 45,-]

BOOM
AMSTERDAM

MILITAIRE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

KERNREDACTIE
Prof. dr. H. Amersfoort
Dr. A.M.C. van Dissel
Prof. dr. P.M.H. Groen
Prof. dr. J. Hoffenaar
Dr. J.A. de Moor

DEEL 1
De Tachtigjarige Oorlog
Van opstand naar geregelde oorlog
1568–1648

DEEL 2
Krijgsmacht en handelsgeest
Om het machtsevenwicht in Europa
1648–1813

DEEL 3
De verdediging van Nederland
Een kleine krijgsmacht tussen grote mogendheden
1814–1949

DEEL 4
In geallieerd verband
Koude Oorlog en wereldwijde inzet
1949–2014

DEEL 5
Oorlogen overzee
Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa
1595–1814

DEEL 6
Krijgsmacht en kolonie
Opkomst en ondergang van een koloniale mogendheid
1814–2010

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA.

AFBEELDING STOFOMSLAG Een compilatie van de gevechten tussen de VOC en Makassar in de jaren 1666 tot 1669. Handgekleurde ets van Romein de Hooghe, circa 1670.

AFBEELDINGEN SCHUTBLADEN
— De zeeslag bij Bantam, waarbij admiraal Wolfert Harmensz met een vloot van vijf schepen een Portugese vloot van dertig schepen versloeg. Het gevecht duurde van 27 december 1601 tot 1 januari 1602. Handgekleurde gravure van een anonieme kunstenaar, 1602.
— Zeegevecht tussen de Nederlandse en de Franse vloot bij Tobago en de verdediging van de Sterrenschans in maart 1677. Gravure van Romein de Hooghe, 1677.

BEELDREDACTIE Joke Korteweg
CARTOGRAFIE Louis Kaulartz
BOEKVERZORGING René van der Vooren

ISBN 978 90 8953 358 6 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 11

Inleiding 13
Oorlogen overzee en militaire revolutie 14
Vertrekpunten en opbouw 16

1 *Het eerste militaire optreden overzee (1590–1602/1621)* 19
HENK DEN HEIJER & MICHIEL DE JONG

Het Spaans-Portugese wereldrijk 19
Engels-Nederlandse expedities 25
Openingszetten in het Atlantische gebied 28
De voorcompagnieën in Azië 35
De Staten-Generaal en de oprichting van de VOC en de WIC 41
Conclusie 51

DEEL I
Expansie in Azië en Zuid-Afrika
1602–1814
GERRIT KNAAP

2 *Fundament van een Aziatisch imperium (1602–1635)* 55
Het octrooi en de instructies van de admiralen 55
De strijd van de admiralen 60
Het Twaalfjarig Bestand en de eerste gouverneurs-generaal 67
Coens eerste termijn 75
Coens tweede termijn 81
Conclusie 83

3 *Vestiging van het imperium (1635–1685)* 85
Van Diemen tegen Portugal 85
Eindstrijd met Portugal 91
Oorlog met de Engelsen en de Fransen 96
De kruidnagels veiliggesteld: Ambon 97
De kruidnagels veiliggesteld: de Molukken 102
Beslissing in de oostelijke Archipel: Makassar 104

Strafexpedities 106
Formosa gewonnen en verloren 109
Van Goens' oorlog op Ceylon 113
Bruggenhoofd Batavia verlaten: interventie in Mataram 114
Bruggenhoofd Batavia verlaten: interventie in Bantam 118
Conclusie 121

4 *Uitbouw van het imperium (1685–1780)* 123

Consolidatie versus interventie 124
De eerste twee Javaanse successieoorlogen 126
Chinezenmoord in Batavia en Chinezenoorlog in Mataram 129
De Derde Javaanse Successieoorlog en de rijksdeling van Mataram 131
Perikelen elders in de Archipel 133
De hegemonie op Ceylon veiliggesteld 140
Versterking en verslapping van de greep op Malabar 143
Rond de Arabische Zee: terugtocht uit de periferie 146
De hervormingen van Van Imhoff en diens opvolgers 148
Confrontaties met de Fransen en de Engelsen 150
Conclusie 153

5 *Ondergang van het imperium (1780–1811)* 155

De Vierde Engelse Oorlog 156
Tanende macht 159
Nieuwe initiatieven voor een doelmatiger verdediging 165
Revolutie in Europa 166
De eerste Britse stormloop 167
De Vrede van Amiens en de hervatting van de strijd 171
Daendels op Java 174
De tweede Britse stormloop: het einde van het imperium 176
Conclusie 179

6 *Militairen en zeevarenden* 181

Rekrutering in Europa 181
Naar de Oost en terug 186
De inzetbaarheid van Europese soldaten en zeelieden 187
Schutters en herendienstplichtigen 188
Aziatische hulptroepen en scheepslieden 191
De som der delen 195
Inkomsten van militairen en zeelieden 205
Kwaliteit en kosten van militair en maritiem personeel 208
Conclusie 210

7 *Scheepsmacht, vestingwerken en vuurkracht* 213

Schepen uit de Republiek 213
Scheepsbouw en onderhoud in de Oost 217
De navale macht in de Oost 219
Scheepsgeschut en gevechtskracht 222
Vestingwerken: ankerpunten van het imperium 224
Vestingwerken: bouw, onderhoud, classificatie 229
Artillerie 233
Blanke wapens en handvuurwapens 235
Munitie, buskruit en andere benodigdheden 238
Kosten van schepen, vestingwerken en wapens 240
Conclusie 243

8 *Het leven op de schepen en in de garnizoenen* 245

De uit- en thuisreizen 245
Ter hoofdplaats Batavia 249
In de hoofdplaatsen en de periferie van de gewesten 252
Desertie 256
Beeld en behandeling van de tegenstander 257
Conclusie 262

DEEL II
Steunpunten in Afrika en Amerika
1621–1814
HENK DEN HEIJER

9 *Expansie in het Atlantische gebied (1621–1654)* 269

De eerste aanvalsplannen 271
Het 'groot desseyn' 272
Expeditie naar Salvador 273
Aanvallen op Luanda en Elmina 275
Kaapvaart 278
Steunpunten in het Caribisch gebied 280
Opnieuw strijd in Brazilië 283
Militaire successen en nederlagen onder Johan Maurits van Nassau 286
Portugees tegenoffensief 289
Conclusie 294

10 *Behoud van steunpunten en koloniaal bezit (1654–1780)* 297

Oplopende spanningen 297
Aanloop naar de Tweede Engelse Oorlog 298
Geheime opdracht voor Michiel de Ruyter 300
De herovering van Goeree 301
Acties op de Goudkust 302
Naar West-Indië en Newfoundland 304
De Engelse tegenaanval 306
De verovering van Suriname 308
In oorlog met Engeland en Frankrijk 311
Franse aanvallen op de Wilde Kust 315
Verdediging van de Nederlandse neutraliteit 319
Conclusie 323

11 *Van Compagnie naar overheid (1780–1816)* 325

Toenemende spanning 326
De Vierde Engelse Oorlog in West-Indië 329
Plannen voor een betere defensie 332
De Bataafs-Franse tijd 335
Conclusie 341

12 *Niet-Europese vijanden en bondgenoten* 343

Grensgebieden 344
Indiaanse tegenstanders in Nieuw-Nederland 346
Indiaanse tegenstanders op de Wilde Kust 348
Oorlog met de marrons 350
Slavenopstanden 359
Indiaanse bondgenoten 364
De Komenda-oorlog op de Goudkust 367
Conclusie 370

13 *Militairen en zeelieden* 373

Bemanning en troepenmacht 374
Werving, kwaliteit en herkomst van soldaten en zeelieden 380
Disciplineren en exerceren 384
Burgerwachten 387
Zwarte soldaten 389
Insubordinatie en straf 391
Ethiek in de strijd 394
Conclusie 400

14 *Schepen, vestingen en wapens* 403

Scheepsmacht 403
Vestingwerken 411
Wapens 421
Financiële inspanningen 423
Conclusie 426

Slotbeschouwing 427
Nederlanders overzee 427
De Oost en de West vergeleken 430
Nederlandse expansie en de militaire revolutie 433

Noten 439

Bronnen & literatuur 463

Lijst van tabellen 483

Lijst van kaarten 484

Register 485

Over de auteurs 498

Illustratieverantwoording 499

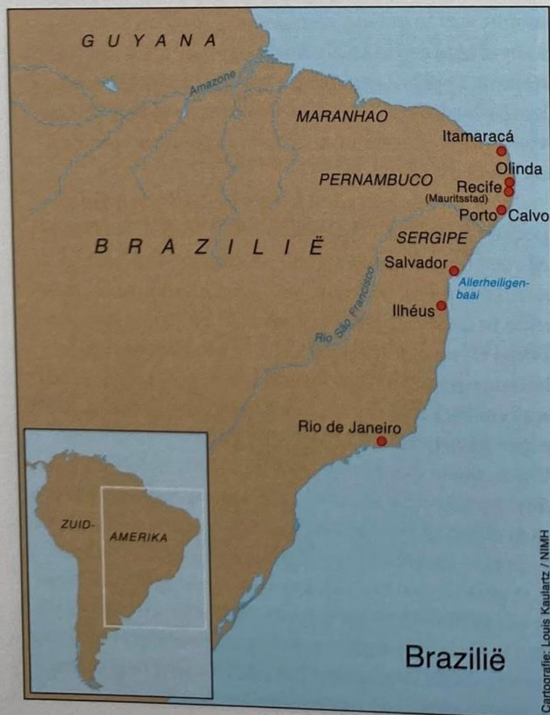

Operatiegebied VOC en WIC

Het 'groot desseyn'

In augustus 1623 hadden de Heren XIX voldoende aandeelhouderskapitaal bijeengebracht om activiteiten te kunnen ontplooien en kwamen zij voor de eerste maal officieel in vergadering bijeen. Tijdens deze vergadering bediscussieerden zij uitvoerig de te volgen strategie. De bewindhebbers gaven de voorkeur aan een massale aanval op Spaanse en Portugese koloniën, maar zij beseften ook dat het moeizaam verworven kapitaal niet meteen in een riskante onderneming gestoken kon worden.[13] Verschillende scenario's passeerden de revue. Allereerst werd overwogen enkele goed bezeilde schepen achter de Nassausche Vloot aan te sturen om zo alsnog aan deze expeditie deel te nemen, maar dat voorstel werd weggestemd. Een tweede mogelijkheid was de verovering van het Spaanse fort te Punta de Araya op de Venezolaanse kust, waardoor de WIC zich toegang tot de rijke zoutpannen aldaar zou verschaffen. Sinds het einde van de zestiende eeuw hadden Nederlanders daar op grote schaal zout gehaald, maar tijdens het Twaalfjarig Bestand was deze verre zoutvaart gestaakt.[14] Schepen uit de Republiek konden toen immers weer zout in het Portugese Setubal laden. De Spanjaarden legden in die periode een fort te Punta de Araya aan om een eventuele terugkeer van Nederlandse zouthalers in het gebied te verhinderen. Dat zou alleen nog kunnen als die het fort veroverden of vernietigden. Maar ook dit aanvalsplan verdween van tafel. Ten slotte stelden de bewindhebbers vast dat de vijand de meeste schade zou ondervinden als de Compagnie zijn aanvoer van suiker en zilver uit de koloniën zou verstoren of blokkeren. Daardoor zouden de Spanjaarden in ernstige financiële problemen geraken en hun maritieme en militaire activiteiten in het Atlantische gebied moeten beperken. De verzwakte koloniën zouden daarna een gemakkelijker prooi voor de WIC vormen. Maar grootscheepse aanvallen op suiker- en zilvervloten vereisten goed uitgeruste vloten, waarvoor veel geld en maanden van voorbereiding nodig waren. Dergelijke aanvallen zouden pas echt effectief zijn als de Compagnie er tevens in zou slagen om de aanvoer van Afrikaanse slaven te verhinderen 'met de welcke sij hen niet alleen door de gantsche West Indien, maer oock in de coninckrijcke van Spagnien ende Portugael ende hare dependentien sijn diendende'.[15] Daarmee kwam de mogelijkheid van een breed opgezette aanval opnieuw ter sprake. Het initiatief daartoe nam de bewindhebber Boudewijn Hendricksz die voorstelde om een omvangrijke kapervloot naar West-Indië te sturen voor aanvallen op Spaanse en Portugese koopvaarders.[16] Het ultieme doel was de verovering van een van de rijk beladen Spaanse zilvervloten die jaarlijks vanuit het Caribisch gebied thuisvoeren. Ook dat plan werd niet uitgevoerd, maar het legde wel de basis voor een veel omvangrijker 'groot desseyn'.

In het najaar van 1623 werkten de bewindhebbers het 'groot desseyn' verder uit. Het plan behelsde een grootscheepse aanval op het Zuid-Atlantische imperium van de Portugezen, waarvan Brazilië het belangrijkste doelwit vormde. Daarnaast werden aanvallen gepland op Spaanse eilanden, schepen en zilvervloten in het Caribisch gebied. De keuze van de bewindhebbers voor Brazilië was niet zo vreemd. Brazilië stond namelijk bekend als het rijkste suiker producerende gebied ter wereld, van waaruit jaarlijks voor circa 5 miljoen gulden aan suiker naar Europa werd geëxporteerd. De Portugese kolonie telde aan de vooravond van de expeditie ruim 350 suikermolens en een veelvoud aan

GUYANA
Amazone
MARANHAO
Itamaracá
Olinda
PERNAMBUCO
Recife
(Mauritsstad)
Porto Calvo
SERGIPE
BRAZILIË
Salvador
Allerheiligen-
baai
Rio São Francisco
Ilhéus
Rio de Janeiro
ZUID-
AMERIKA
Brazilië
Cartografie: Louis Kaulartz / NIMH

den soldaten waren gelegerd om aanvallen van Portugezen, die zich in het binnenland hadden verschanst, af te kunnen slaan.[80]

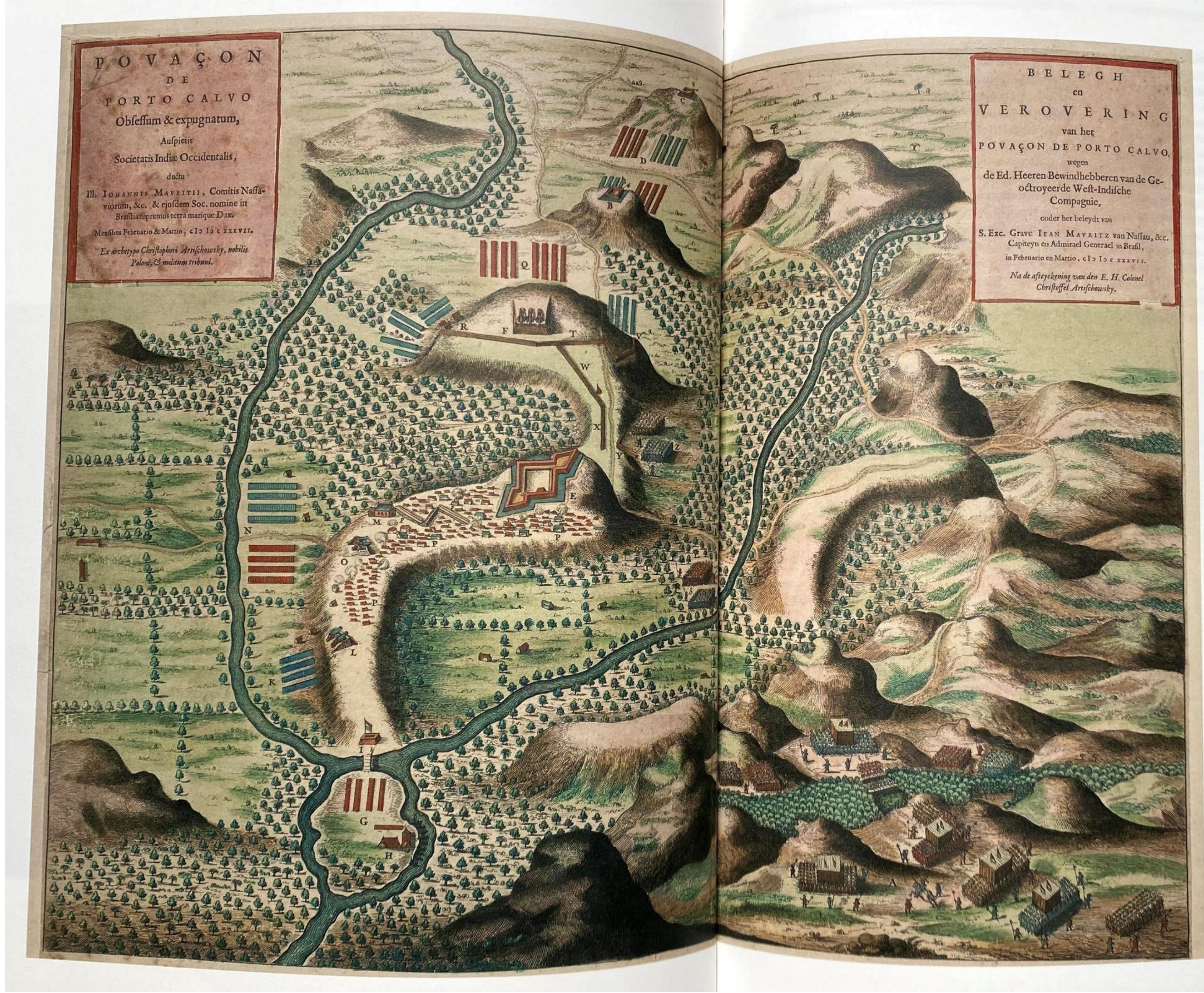
De ambities van Johan Maurits reikten verder dan het bezit van Brazilië en steunpunten in West-Afrika. Hij wilde het Atlantische imperium van de Compagnie graag uitbreiden met andere delen van Zuid-Amerika en stelde de bewindhebbers voor om een expeditie naar Chili te ondernemen. Door daar een bondgenootschap aan te gaan met indianen die in opstand waren gekomen tegen de Spaanse *conquistadores*, hoopte hij de zilvermijnen van Potosí te kunnen veroveren. De bewindhebbers en de Staten-Generaal stemden in met zijn plan en stelden Hendrick Brouwer, die eerder zijn sporen had verdiend in de strijd tegen de Iberiërs in Azië, aan als admiraal van een eskader van vijf schepen. De schepen waren voorzien van extra geschut, hadden materialen voor de bouw van een fort aan boord en waren bemand met 650 zeelieden en soldaten. Begin 1643 vertrok het eskader vanuit Recife naar het eiland Chiloë en de stad Valdivia in Chili. Brouwer stierf echter voordat het einddoel was bereikt. Door tactloos optreden van zijn opvolger Elias Herckmans tegen de Araukaners, de indianen waarmee Johan Maurits een bondgenootschap wilde sluiten, mislukte de expeditie. Herckmans leidde de terugtocht naar Recife waar de schepen een jaar na hun vertrek weer voor anker gingen. Het was na de Nassausche Vloot de laatste poging van de Republiek om delen van de westkust van Zuid-Amerika te veroveren. De aanval op Chili had de WIC niets opgeleverd en alleen maar mensenlevens en geld gekost.[81] Inmiddels was ook de neergang van Nederlands-Brazilië begonnen.

Portugees tegenoffensief

Onder het bewind van Johan Maurits bereikte de Nederlandse macht in Brazilië niet alleen zijn hoogtepunt, maar keerden ook de krijgskansen. In oktober 1642 kwamen de Portugese planters van Maranhão tegen de Nederlanders in opstand en moest Johan Maurits zijn troepen uit de provincie terugtrekken. Na zijn vertrek in 1644 verslechterde de situatie snel. In juli 1645 begon in Pernambuco een opstand onder leiding van João Fernandes Vieira met grote gevolgen voor de Nederlanders. Kort daarop braken ook in andere delen van Nederlands-Brazilië opstanden uit, waarbij belangrijke militaire steunpunten als Porto Calvo en fort Maurits aan de Rio San Francisco verloren gingen. Eind 1645 was de situatie zo ernstig dat de Nederlanders zich nauwelijks meer veilig buiten Recife konden begeven.

Vanaf augustus 1645 druppelden alarmerende berichten over de gebeurtenissen in Brazilië in de Republiek binnen, maar de WIC was financieel niet in staat om hulpvloten en legereenheden naar de kolonie te sturen. De bewindhebbers moesten herhaaldelijk bij de Staten-Generaal aankloppen voor financiële en militaire steun. In de Republiek liepen echter de meningen over steunverlening aan de noodlijdende Compagnie en de strijd in Brazilië uiteen. Uiteindelijk besloten de Staten-Generaal zeven ton subsidie ter beschikking te stellen en gaven de Staten van Zeeland extra steun in de vorm van drie oorlogsschepen. Dankzij die forse hulp konden tussen februari en mei 1646 twintig schepen met tweeduizend man hulptroepen aan boord naar Brazilië vertrekken.[82] Hiermee blokkeerde de WIC Salvador, waarmee zij de aanvoerlijnen van de Portugezen hoopte af te snijden. In februari 1647 stuurden de Nederlanders vanuit Recife een vloot van 26 schepen met 2400 man aan boord naar de Allerheiligenbaai om het eiland Itaparica te bezetten. De bevelhebbers van de gecombineerde zee- en landstrijdmacht, de al genoemde kolonel Von Schoppe en admiraal Joost Banckert, wilden zo Salvador op de knieën dwingen, maar het tegenovergestelde gebeurde. De Portugese troepen onder bevel van gouverneur Antonio Telles da Silva die zich op het eiland bevonden, zetten de tegenaanval in en wisten de Nederlanders op Itaparica in te sluiten. De tegenstand was zo sterk dat Von Schoppe en Banckert uiteindelijk het eiland moesten ontruimen.[83]

Terwijl de Portugezen de Compagnie in Brazilië steeds verder in het nauw dreven, groeide in de Republiek de onenigheid tussen voor- en tegenstanders van het voortzetten van de strijd. In Amsterdamse regentenkringen plaatste men openlijk vraagtekens bij het behoud van de kolonie. Veel kooplieden in deze stad hadden meer belang bij een florerende handel met Portugal dan bij een ongewisse handel met Brazilië. De Zeeuwen echter vreesden dat de Amsterdammers via Portugal de suikerhandel zouden gaan domineren en wilden de strijd voortzetten. Zij dreigden zelfs de vredesonderhandelingen met Spanje in Münster te traineren als Amsterdam zou weigeren mee te werken aan het zenden van troepen en schepen. De Amsterdamse regenten zwichtten

Belegering van de strategisch gelegen Portugees-Braziliaanse stad Porto Calvo door Johan Maurits van februari tot maart 1637. De WIC-troepen slaagden erin de belegerden tot overgave te dwingen en de stad in te nemen. In 1645 zouden de Portugezen de stad heroveren. Gravure uit 1637 naar een tekening van de Poolse kolonel Christoffel Artichewski die de belegering had meegemaakt.

daarop voor de Zeeuwse druk in ruil voor de Zeeuwse instemming met de vrede. Maar toen het daadwerkelijk op hulpverlening aankwam, werkte Amsterdam die op allerlei manieren tegen.[84]

Ondanks de halfhartige houding van Amsterdam slaagden de Staten-Generaal erin om twaalf oorlogsschepen onder bevel van admiraal Witte de With naar Brazilië te sturen. In ruil voor deze hulp moest de WIC een deel van de uit zesduizend man bestaande troepenmacht en de benodigde transportschepen bekostigen. In augustus 1648 arriveerden de laatste schepen van deze vloot in Recife. Maar de Portugezen lieten zich evenmin onbetuigd. Enkele maanden voor de Staatse oorlogsbodems zee kozen, had de Portugese vorst al zijn oorlogsvloot, de *Armada Real do Mar Oceano*, naar Brazilië gezonden om de troepen daar te versterken. Kort daarna vertrok een tweede vloot uit Lissabon. De bevelhebber van deze vloot, Salvador Correia de Sá, had opdracht om via Rio de Janeiro naar Angola te zeilen, waar hij Luanda op de Nederlanders moest heroveren. Sinds het verlies van Luanda voerden de Portugezen vanuit het Angolese binnenland een guerrillastrijd tegen de Nederlanders die er niet in slaagden het gebied te pacificeren. Bovendien waren de WIC-garnizoenen in Afrika permanent onderbezet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Nederlandse verdedigers van Luanda zich snel overgaven toen Correia de Sá in augustus 1648 met zijn scheepsmacht voor de stad verscheen.[85] Zodra het nieuws van de capitulatie bekend was, werd ook het garnizoen op São Tomé geëvacueerd en gaven de resterende Nederlandse eenheden in Angola zich over aan de Portugezen in ruil voor een vrije aftocht.

Kaart van de *capitanias* Pernambuco en Itamaracá, de rijkste suikerprovincies die het economische hart vormden van Nederlands-Brazilië. De kaart is onderdeel van de grote, negendelige wandkaart van Brazilië van Georg Marcgraf die in 1647 door de Amsterdamse uitgever Joan Blaeu is gepubliceerd. Blaeu nam de afzonderlijk kaarten later op in zijn befaamde *Atlas Maior*, 1665.

In Brazilië verliep de strijd niet veel beter. Nadat de versterkingen met de vloot van Witte de With waren gearriveerd, was kolonel Von Schoppe begonnen Pernambuco van opstandelingen te zuiveren. In april 1648 kwamen zijn troepen bij Guararapes tegenover een Portugese strijdmacht te staan, waar zij in een geregelde veldslag een zware nederlaag leden. De Nederlandse troepen hadden weliswaar een numeriek overwicht, maar waren niet gewend om in een tropisch klimaat te strijden. Bovendien weigerde een deel van hen te vechten omdat zij geen soldij hadden ontvangen. Na deze nederlaag hadden de Portugezen definitief het militaire overwicht in Brazilië. Toch waren de krijgskansen voor de Compagnie nog niet verkeken. De Portugese regering was bereid om een vredesregeling te treffen, waarbij een deel van Noordoost-Brazilië in Nederlandse handen zou blijven. Maar de bewindhebbers eisten dat de Portugezen de situatie van eind 1641 zouden herstellen, wat neerkwam op de teruggave van Angola, São Tomé en enkele gebieden in Brazilië. Voor Portugal waren dat onacceptabele eisen, dus werd de strijd voorgezet.[86]

Terwijl men in de Republiek halsstarrig aan de gestelde eisen vasthield, begon de strijd in Brazilië dramatische vormen aan te nemen. In februari 1649 vond een tweede krachtmeting in een geregelde veldslag bij Guararapes plaats. Een Nederlandse strijdmacht van circa 3500 man stond daar tegenover een Portugese strijdmacht van circa 2600 soldaten. Opnieuw wisten de Portugezen hun geringere troepensterkte te compenseren — ditmaal niet alleen vanwege hun betere terreinkennis en gevechtservaring in tropisch gebied, maar ook dankzij de inzet van een aantal cavaleristen. De Nederlanders werden wederom in de pan gehakt en verloren maar liefst 957 soldaten. Ook op zee verliep de strijd slecht. In mei 1649 kruiste De With met zijn schepen voor Rio de Janeiro in de hoop de vandaaruit vertrekkende suikervloot te overmeesteren. Gebrek aan levensmiddelen noopte hem echter naar Recife terug te keren, zodat de Portugese schepen alsnog ongehinderd naar Lissabon konden vertrekken. De slechte staat van zijn schepen en muiterij deden de admiraal besluiten naar de Republiek terug te keren. De compagnieautoriteiten weigerden hem te laten gaan voordat er nieuwe versterkingen waren gearriveerd, maar De With, die zichzelf als dienaar van de Staten-Generaal beschouwde, liet zich niet intimideren en vertrok eind 1649 huiswaarts.[87] Daar werd hij aangeklaagd voor insubordinatie, maar in het tegen hem aangespannen proces vrijgesproken.

In de Republiek rijpte intussen het besef dat de positie van de WIC in Brazilië onhoudbaar begon te worden. De hulpvloot van De With had nauwelijks invloed gehad op de neergang van Nederlands-Brazilië. Voorstanders van de Compagnie kwamen nu met het voorstel Portugal zelf aan te pakken. Het meest geëigende middel daarvoor leek een blokkade van de Taag door Staatse oorlogsschepen. 'Defensief in Brazilië, offensief tegen Portugal' werd nu de leus voor het herstel van Nederlands-Brazilië.[88] Amsterdam stemde aarzelend in met een blokkade, maar verbond aan de uitvoering ervan zoveel voorwaarden dat er in de praktijk niets van terechtkwam. Daarna zonden de Staten-Generaal een aantal schepen naar Recife om de verdedigers van de stad te steunen. De hulp was echter te gering om soelaas te bieden.

In 1653, juist op het moment dat de Republiek zich in oorlog met Engeland bevond, durfde de Por-

Witte Cornelisz de With (1599–1658), viceadmiraal van Holland en West-Friesland, die in 1647 met een Staatse vloot van twaalf schepen troepen naar Brazilië transporteerde. De admiraal vertrok in 1649 vanuit Recife naar de Republiek, ondanks felle protesten van WIC-bestuurders in Brazilië die De With voor de verdediging van de kolonie wilden behouden. Kopie naar een schilderij van Hendrick Martensz Sorgh, 1657.

tugese regering haar voorzichtige politiek ten opzichte van Nederlands-Brazilië te laten varen. Tot dan had zij, bang voor vergelding door de Republiek, de opstandelingen niet openlijk durven steunen. Dom Jeronimo de Ataide, graaf van Atouguia, kreeg opdracht de Nederlanders in Recife tot overgave te dwingen. Op 20 december 1653 verscheen hij met een vloot voor de stad. Ruim een maand later, op 26 februari 1654, gaven de Nederlanders Recife en alle andere plaatsen die zij nog in handen hadden over aan de Portugezen. De overwonnenen werden goed behandeld en mochten ongehinderd naar de Republiek vertrekken. Daarmee was het doek voor Nederlands-Brazilië definitief gevallen.

Conclusie

De WIC diende, net als de VOC, bij haar oprichting in 1621 twee doelen: zij moest zowel militair als economisch afbreuk doen aan de Iberiërs. De massale aanval die de WIC in de jaren 1624–1625 in het Atlantische gebied inzette, paste in die dubbele doelstelling. Zij kwam ook geenszins uit de lucht vallen. De basis daarvoor was gelegd tijdens het Twaalfjarig Bestand. Na diverse opties in overweging te hebben genomen, kozen de bewindhebbers in 1623 uiteindelijk voor een meervoudige aanval in twee fasen op de Portugese bezittingen in Afrika en Amerika. In het Caribisch gebied zouden vooral Spaanse schepen worden aangevallen.

De falende militaire uitvoering van de eerste fase van het 'groot desseyn' valt te wijten aan twee dominante factoren. In de eerste plaats leden de verschillende aanvalsgolven onder een te grote spreiding van militaire middelen. De gekozen strategie was helder, maar de verschillende expedities ter uitvoering van het plan zaten logistiek uiterst gecompliceerd in elkaar. In een tijd waarin communicatie moeizaam verliep en positiebepaling op zee problematisch was, moesten deelvloten en eskaders elkaar over grote afstanden zien te vinden, wat in de praktijk vaak mislukte. Daarnaast betekende de keuze voor aanvallen op meerdere doelen met deelvloten een enorme versnippering van maritieme en militaire macht. Die strategie zorgde ervoor dat de Nederlanders Salvador, de enige stad die zij tijdens het eerste 'groot desseyn' veroverden, door onderbezetting van het garnizoen al na een jaar moesten prijsgeven. En de deelvloot van Piet Hein was simpelweg te klein om een succesvolle aanval op Luanda te kunnen ondernemen. De strijdmacht van Jan Dircksz Lam voor de aanval op Elmina was bij wijze van uitzondering niet onderhevig aan versnippering van maritieme en militaire macht, maar de concentratie van middelen was meer het gevolg van toeval dan van planning; de ontmoeting van Lam en Veron in de baai van Sierra Leone was immers niet in scène gezet door de Heren XIX. Toch ging het ook daar mis, wat ons bij de tweede structurele zwakte van de Nederlandse aanpak brengt. Het mislukken van de aanvallen en bezettingen op land was primair het gevolg van het onderschatten van het belang van lokale bondgenoten in de strijd tegen de Portugezen. Vooral als de strijd langer duurde en de WIC werd geconfronteerd met een tegenstander die overging op een guerrilla, beschikte zij over onvoldoende manschappen en lokale kennis om de strijd in haar voordeel te beslissen. De Portugese gouverneur van Elmina had dat beter begrepen en kon, dankzij de steun van Afrikaanse hulptroepen en het omkopen van lokale vorsten, met een garnizoen van nog geen honderd soldaten een vijandelijke aanval van een legermacht van 1350 man en vloot van negentien schepen vrijwel probleemloos afslaan.

Commandostaf van de directeur-generaal van de WIC op de Goudkust. Tijdens vergaderingen van de Raad in Elmina, het bestuurscentrum van de Compagnie in West-Afrika, lag de commandostaf als teken van zijn gezag voor hem op tafel. Ivoor met aan beide uiteinden gouden manchetten met daarop de initialen van de Geoctrooieerde West-Indische Compagnie. Zie ook de afbeelding op p. 296. Anoniem, zeventiende eeuw.

De WIC betaalde een hoge prijs voor de mislukking van het 'groot desseyn'. In het najaar van 1626 was een aanzienlijk deel van het moeizaam bij de aandeelhouders verworven bedrijfskapitaal opgegaan aan mislukte expedities. De buit van de verovering van Salvador — 3900 kisten suiker en een onbekende hoeveelheid andere goederen — woog niet op tegen de kosten die waren gemaakt, en de 24 schepen die Boudewijn Hendricksz voor de Braziliaanse kust en in het Caribisch gebied had weten buit te maken, waren voornamelijk kleine barken. Succesvoller waren de kleine eskaders en alleen opererende kapers die relatief veel schepen wisten te veroveren.[89] Het moet voor de bewindhebbers een wrange constatering zijn geweest dat de grootste investeringen de grootste verliezen hadden opgeleverd. Na de mislukking van het 'groot desseyn' lieten de bewindhebbers in plaats van riskante aanvallen op koloniën en vijandelijke steunpunten in de jaren 1627 en 1628 alleen maritieme acties uitvoeren. Het resterende kapitaal investeerden zij in vloten, eskaders en schepen die voor de kust van Brazilië en in het Caribisch gebied kaapvaart bedreven. In twee jaar tijd werden ruim honderd schepen genomen en vele miljoenen guldens aan buitgeld verdiend.[90] De succesvolste actie was de verovering van een zilvervloot door Piet Hein.

Het is opmerkelijk dat de bewindhebbers na deze eclatante overwinning opnieuw hun strategie wijzigden en wederom voor de verovering van koloniën kozen. Suiker en andere tropische producten waren de belangrijkste drijfveren. Na uitkering van dividend en aftrek van kosten had de Compagnie zelfs met de door Hein behaalde buit van 11,5 miljoen gulden 'slechts' 1,5 miljoen in kas voor de financiering van een tweede 'groot desseyn'. Wederom was Brazilië het doelwit, maar ditmaal kozen de Heren XIX voor een aanval op de dicht bij elkaar gelegen steden Recife en Olinda en concentreerden zij hun grote aanvalsmacht wel op één aanvalsdoel. Bovendien werd na de verovering van beide plaatsen in februari 1630 snel en adequaat in de Republiek gehandeld. Met steun van de Staten-Generaal stuurde de WIC een hulpvloot naar Brazilië om het bruggenhoofd in vijandelijk gebied te versterken en verder uit te bouwen.

De keuze voor een tweede aanval op Brazilië was zonder twijfel succesvoller dan de eerste, maar dat heeft de maritieme en militaire positie van de WIC in het Atlantische gebied niet versterkt, integendeel. Na het mislukken van het eerste 'groot desseyn' was de Compagnie een groot deel van haar financiële reserves kwijt. De opbrengst van de zilvervloot bood de gelegenheid om opnieuw een aanval te ondernemen, maar daarna was de kas ook leeg. Om de strijd tegen de Portugezen in Brazilië te kunnen volhouden, moesten de bewindhebbers in toenemende mate een beroep doen op de beurzen van hun aandeelhouders en op bijdragen van de Staten-Generaal. Beide financiers waren echter steeds minder bereid om kapitaal in de bodemloze put Brazilië te steken, en zonder geld is geen oorlog te winnen. In 1654 trokken de laatste compagnietroepen zich terug uit Brazilië en was de maritieme en actieve militaire rol van de WIC in het Atlantische gebied zo goed als uitgespeeld. De Compagnie zou zich na 1654 in militair opzicht vooral concentreren op de interne verdediging van haar overgebleven koloniaal bezit en haar handelsposten in Afrika. Grote militaire operaties zouden voortaan worden georganiseerd en uitgevoerd door de Staten-Generaal.

De mislukte veroveringspogingen van de WIC in het Atlantische gebied vloeiden echter niet louter voort uit een falende militaire uitvoering of geldgebrek, zo blijkt als we de omstandigheden in het operatiegebied van de WIC met die van de VOC vergelijken. Ten eerste hadden de Nederlanders hier vrijwel uitsluitend te maken met een Europese bewapende en georganiseerde vijand, waardoor er nauwelijks kans was op relatief eenvoudig militair gewin tegen inheemse tegenstanders. Ten tweede waren de aanvoerlijnen in het Atlantische gebied veel korter. De Iberiërs profiteerden hier in crisistijd meer van dan de Nederlanders door hun gunstigere geografische ligging. Ten derde achtten de Iberiërs hun Atlantisch imperium van groter strategisch en economisch belang dan hun Aziatische bezittingen, waardoor zij hier meer middelen inzetten. De conclusie dat de WIC het slachtoffer is geworden van strategische overmoed — waarschijnlijk gedreven door de vroege successen van de VOC — lijkt dan ook gerechtvaardigd. De WIC zou vanwege het onderschatten van de tegenstander in veel grotere mate moeten terugvallen op financiële en militaire steun van de Staten-Generaal.

85-87; Parmentier en Laarhoven, *Avonturen*, 20.
11 Hoogenberk, *Rechtsvoorschriften*, 128, 140-141, 186-189, 192, 194, 217, 291.
12 NA, VOC 3003, Overgekomen brieven en papieren, 1762, 1944r-v, 1954v; Daendels, *Oostindische bezittingen* I, 26; Van der Chijs, *Plakaatboek* VI, 622-629; Schmitz, *Rechtshistorische bijdragen*, 33-39, 60-64, 67-76; Ward, *Networks*, 104-105.
13 Reimers, *Memoirs*, 84; Knaap, 'Europeans', 92; Gelman Taylor, *Social world*, 7-9, 15-17; Niemeijer, *Batavia*, 24, 35, 46, 182-183, 187-188.
14 Oosterhoff, 'Zeelandia', 55-56; Ross, 'Cape Town', 107; Knaap, 'City of migrants', 115; Raben, *Batavia and Colombo*, 85, 88, 98, 102-103, 106, 114, 116; Singh, *Fort Cochin*, 93.
15 NA, SS 1921, Memorie Makassar, 1791, 69; Idem 1924, Stukken Amboina, 1791, Reglement bakmeesters; Idem 1927, Stukken Makassar, 179, Instructie hoofd artillerie; Honoré Naber, *Christoph Schweitzer*, 45, 104; Wagenaar, *Galle*, 148, 151, 159; Van Dulm, *Zonder eigen gewinne*, 190-193.
16 Daendels, *Oostindische bezittingen* I, 89-90; Kuypers, *Geschiedenis Nederlandsche artillerie* III, 209, 234; Van der Chijs, *Plakaatboek* XV, 643-644; Von Faber, *Oud Soerabaia*, 36-39, 126, 139; De Iongh, *Krijgswezen*, 89; Worden e.a., *Cape Town*, 42-44.
17 De Jonge, *Nederlandsche zeewezen* VI-2, 590-591; Milo, 'Verdediging, 1802-1804', 386-387, 402, 405-408; Milo, 'Verdediging, 1804-1807', 82-83; De Iongh, *Krijgswezen*, 151, 185.
18 Knaap, *Memories*, 461; Ottow, *Van Goens, krijgsman*, 101; Worden e.a., *Cape Town*, 54-55, 57.
19 Roux, *Verdedigingsstelsel*, 128-134; Ricklefs, *Jogjakarta*, 364-366; Nagtegaal, *Riding the Dutch tiger*, 26-27; Raben, *Batavia and Colombo*, 55-57; Knaap, *Kruidnagelen*, 37, 347; Knaap, 'Maritime trade', 86.
20 Knaap, *Shallow waters*, 38-39, 151, 200; Paesie, *VOC-fluitschip Stavenisse*, 121-131; Knaap en Sutherland, *Monsoon traders*, 26, 69.
21 Valentijn, *Oost-Indiën* II, 1 Amboina, 100; Van de Wall, *Oudheden*, 184; Knaap, *Memories*, 87; Buijze, *Lant-beschrijvinge*, xiii-xxxvii; Knaap, *Kruidnagelen*, 37-38
22 Honoré Naber, *Christoph Schweitzer*, 82, 105-106; Ottow, *Van Goens, krijgsman*, 100-101; Van den Belt, *VOC-bedrijf*, 248.
23 Honoré Naber, *Christoph Schweitzer*, 80, 83, 85, 105; Knaap, *Kruidnagelen*, 181-182; Van Niel, *Java's Northeast Coast*, 79.
24 Sleigh, *Buiteposte*, 45-46, 98-100, 109, 111-113, 132, 134, 273, 275, 379-381; Ward, *Networks*, 269-270.
25 Schmitz, *Rechtshistorische bijdragen*, 87-126, 183-191, 206-217; Lequin, *Personeel*, 150-152.
26 De Haan 1910, *Priangan* I, Personalia, 196; Schmitz, *Rechtshistorische bijdragen*, 126-128; De Lannoy, 'Zuidnederlander', 110-117; De Lannoy, *Kulasekhara Perumals*, 94, 102, 124-125, 157-161, 164-167; Blussé, 'Chinese nachtmerrie', 232-234; Schrikker, 'Ongelijke strijd', 399-400.
27 Prinz, *Württembergische Kapregiment*, 115-118; Milo, 'Verdediging, 1795-1802', 240; Kumar, *Surapati*, 25; De Meuron, *Régiment Meuron*, 120-122; Schrikker, 'Ongelijke strijd', 397, 400; Barendse, *Arabian Seas, 1700–1763* II, 610; Barendse, *Arabian Seas IV*, 1526, 1530; Van Dulm, *Zonder eigen gewinne*, 190-194.
28 Colenbrander, *Coen*, 460, 468-469, 474; Van Veen, *Decay or defeat*, 17-19, 157-159; Winius, 'Luso-Nederlandse rivaliteit', 110, 121-129.
29 Honoré Naber, *Albrecht Herport*, 106-107; Honoré Naber, *Johann Jacob Saar*, 146-147, 163. Zie voor de beëindiging van belegeringen in de eerste helft van de zeventiende eeuw, Groen, *Tachtigjarige Oorlog*, 325.
30 Van Hamel, *Nederland*, 328-331; Colenbrander, *Coen*, 460; Niemeijer, *Batavia*, 242-244.
31 Colenbrander, *Coen*, 462, 474; Kiers, *Coen op Banda*, 239-242.
32 Andaya, 'Treaty conceptions', 278-281, 286-289; Knaap, 'Kora-kora', 258-260, 268, 271-272.
33 Valentijn, *Oost-Indiën* IV, 1 Groot Djava, 53-54; Nagtegaal, *Riding the Dutch tiger*, 29-31; Ricklefs, 'Oost-Indische Compagnie', 367.
34 Raben, *Batavia and Colombo*, 161-166, 183-187; Schrikker, 'Ongelijke strijd', 388, 397-398; Niemeijer, *Batavia*, 41, 86-87, 94-95.
35 Ward, *Networks*, 191-194.

9

1 Meijer, 'Liefhebbers des vaderlandts', 21-47.
2 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, 27-30.
3 Joris van Spilbergen was in 1617 met een VOC-vloot teruggekeerd in de Republiek van een wereldreis . Zijn bevindingen op de westkust van Zuid-Amerika hadden de bewindhebbers op het idee gebracht dat de Compagnie de aldaar gelegen zilvermijnen op de Spanjaarden zou kunnen veroveren. Schmidt, 'Exotic allies', 452-454. Zie ook Warnsinck, *Reis om de wereld*.
4 Van Dam, *Beschryvinge*, tweede boek-deel 1, 802.
5 Voorbeijtel Cannenburg, *De reis om de wereld*, xx.
6 NA, SG 3181, Resolutie 4 mei 1622.
7 Zie voor het advies van de stadhouder aan de Staten-Generaal van 12 september 1622: *Kronijk Historisch Genootschap te Utrecht*, deel 27 (1871), 228 en *BMGN* 21 (1900), 358.
8 Van Dam, *Beschryvinge*, eerste boek deel 2, 526.
9 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 6-7.
10 Voorbeijtel Cannenburg, *De reis om de wereld*, liv-lvii en cii.
11 Wright, 'The Dutch and Cuba', 602.
12 Den Heijer, *De geoctrooieerde compagnie*, 62-63.
13 De bewindhebbers konden niet meteen beschikken over het door de aandeelhouders toegezegde kapitaal. Die mochten hun kapitaal namelijk storten in drie termijnen die zich uitstrekten over een periode van twee jaar en vijf maanden.
14 Omstreeks 1600 voeren circa honderd schepen per jaar voor zout naar Punta de Araya. Sluiter, 'Dutch-Spanish Rivalry', 175.
15 NA, OWIC 1, Notulen Heren Negentien, 3 augustus 1623.
16 Ibidem, 17 augustus 1623.
17 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 20; Ebert, 'Dutch trade with Brazil', 49-75; Israel, *Dutch primacy*, 107-108. Verreweg de meeste Braziliaanse suiker werd door Nederlandse kooplieden in Lissabon gekocht en vandaar naar de Republiek verscheept. Het scheepvaartverkeer tussen Brazilië en Lissabon was goeddeels in handen van Portugezen.
18 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 14.

19 Sinds het Verdrag van Tordesillas (1494) hadden de Spanjaarden geen toegang tot West-Afrika, waardoor zij voor slavenleveranties afhankelijk waren van de Portugezen. De meeste slaven die naar de Spaanse koloniën werden verscheept, kwamen uit Angola. Elliot, *Empires*, 100-102.

20 Schneeloch, *Aktionäre*, 26; Van Winter, *De Westindische Compagnie*, 49.

21 Schmidt, *Innocence abroad*, xix.

22 Een van de bekendste uitgevers van reisjournalen was Cornelis Claesz die onder meer Jan Huyghen van Linschoten, *Beschryvinghe van de gantsche custe van Guine* (Amsterdam 1596), Pieter de Marees, *Beschryvinghe ende historische verhael vant gout koninckrijk van Gunea* (Amsterdam 1602), en Hendrick Ottsen, *Iovrnael oft daghelijcx-register van de voyagie na Rio de Plata (...)* (Amsterdam 1603) publiceerde. Deze en andere werken bevatten waardevolle informatie over het Atlantische gebied.

23 Ruiters, *Toortse der zee-vaert*, xiv-xvi.

24 Zie voor het inlichtingenwerk: Teensma, 'Braziliaanse roteiros'.

25 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 7-8. De officiële naam van de stad was en is Salvador, gelegen aan de Allerheiligenbaai (Bahia de Todos os Santos).

26 Johannes de Laet beschrijft in zijn *Iaerlyck Verhael* een vloot van 26 schepen, waarbij hij vergat het door de kamer Amsterdam uitgeruste schip *Gelderland* te vermelden. Zie De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 8 noot 1.

27 De stad Salvador wordt dikwijls ten onrechte Bahia genoemd, een naam die is afgeleid van Bahia de Todos os Santos oftewel Allerheiligenbaai waaraan de stad ligt.

28 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 23-24.

29 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 31, 81-82.

30 Aldenburgk, 'Reise nach Brasilien, 1623-1626', 67-68.

31 Ratelband, *De Westafrikaanse reis*, lvi-lix.

32 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 56.

33 Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika*, 58-59.

34 Den Heijer, *Expeditie naar de Goudkust*, 38.

35 Moree, *'Met vriend die God geleide'*, 32-35.

36 Den Heijer, *Expeditie naar de Goudkust*, 37-39.

37 NA, SG 9291, Journaal, 25 september 1625. Aanvankelijk werd de hoogste WIC-beambte in West-Afrika 'generaal' genoemd, een titel die later is gewijzigd in directeur-generaal. Hij was tevens opperbevelhebber van de compagnie-troepen in Afrika.

38 Ibidem, 24 oktober 1625. De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 32-34. De schepen die voor het kasteel werden ingezet waren de *Haerlem*, *Omlandia*, *Oranigienboom* en *Speramunde*, terwijl voor het bombardement van het dorp de jachten *Arnemuijden*, *Ouwe Vaertgen* en *Zeepaert* waren uitgekozen.

39 NA, SG 5751, Bewindhebbers kamer Amsterdam aan Staten-Generaal, 22 mei 1626.

40 De Laet, *Iaerlyck Verhael* IV, 282-285.

41 Van Overeem, *De reizen naar de West*, 16-17; Wright, *Nederlandsche zeevaarders* II, document nr. 68.

42 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 45-46.

43 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, 57-59.

44 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 141.

45 Prud'homme van Reine, *Admiraal Zilvervloot*, 139-143.

46 Van Overeem, *De reizen naar de West*, 33-35.

47 Van Hoboken, *Witte de With*, 67.

48 ZA, SvZ 2118 III, Condities Brasilse Directie, 6 december 1646; Binder, 'Die Zeeländische Kaperfahrt', 41.

49 Ibidem, 42.

50 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 93-104; Goslinga, *The Dutch in the Caribbean* I, 159-165.

51 Ibidem, 132-134; Menkman, *De Nederlanders*, 36-39.

52 De Laet, *Iaerlyck Verhael* IV, 299-311; Klooster, *Illicit Riches*, 29-31.

53 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 37-40; De Laet, *Iaerlyck Verhael* II, 126-135.

54 NA, SG 5751, aanhef Concept van Regieringe, 1 november 1624.

55 Cau, *Groot Placaet-Boeck* II, aanhef Ordre van Regieringe, 1235; Jacobs, 'Te fourneeren nae de loffelijcke costumen der stadt Amsterdam', 366-368. Het reglement bevatte alleen artikelen over de inrichting van het bestuur en justitie, maar geen artikelen over de defensie van de koloniën.

56 Den Heijer, *De geoctrooieerde compagnie*, 180-181. De Republiek zelf kende geen eenheid van wetgeving.

57 Cau, *Groot Placaet-Boeck* II, Ordre van Regieringe artikel 1 en 8, 1235-1236.

58 De Laet, *Iaerlyck Verhael* II, 141.

59 Cau, *Groot Placaet-Boeck* II, Ordre van Regieringe artikel 5, 1236.

60 De Laet, *Iaerlyck Verhael* III, 27.

61 NA, OWIC 49, W. Doncker aan bewindhebbers kamer Zeeland, 5 november 1631.

62 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, Octrooi 1621 artikel 40 (20).

63 De Laet, *Iaerlyck Verhael* II, 158.

64 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 47-48.

65 De Laet, *Iaerlyck Verhael* IV, 171-172.

66 Van Winter, *De Westindische Compagnie*, 119-120.

67 De Laet, *Iaerlyck Verhael* III, xix-xx en 100-101.

68 Ibidem, 101-104. De Ordre van Regieringe van 1629 stond beperkt vrijheid van godsdienst toe.

69 Arciszewski, 'Memorie', 253-349.

70 Van Rees, *Geschiedenis der staatshuishoudkunde* II, 456-460.

71 Bouman, *Johan Maurits van Nassau*, 23-24.

72 Ratelband, *Vijf dagregisters*, lxvii-lxviii.

73 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 83-84.

74 Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika*, 93.

75 Van Dantzig, *Forts and Castles*, 16. In de zestiende eeuw stond er op de heuvel een kleine kapel genaamd Santiago. Zie Vogt, *Portuguese rule*, 55 en Hair, *The Founding*, 92-93, noot 201.

76 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 93-94.

77 Cabral de Mello, *De Braziliaanse affaire*, 22-24.

78 Jadin, *L'ancien Congo et l'Angola* I, 6-11. De WIC bezat enkele factorijen op de Loango-Angola kust.

79 Van den Boogaart en Emmer, 'The Dutch Participation', 369.

80 De Nederlanders werden in beide gebieden al snel geconfronteerd met Portugees verzet vanuit het achterland, waardoor zij zich niet veilig buiten de legerplaatsen konden begeven. Garfield, *A History of São Tomé Island*, 248-282; Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika*, 213-221.

81 Zie voor de Nederlandse activiteiten in Chili: Schmidt, 'Exotic Allies', 441-473; Den Heijer, 'De expeditie van Hendrick Brouwer', 112-138.

82 Van Hoboken, *Witte de With*, 4-5.

83 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 185-186.

84 Den Heijer, 'Het recht van de sterkste', 86-90.

85 Boxer, *Salvador de Sá*, 261-268.
86 Boxer, *The Dutch in Brazil*, 217-218.
87 Van Hoboken, *Witte de With*, 209-247.
88 *Amsterdams Dam-Praetje*.
89 De Laet, *Iaerlyck Verhael* IV, 280-287.
90 Ibidem, 283.

10

1 Gaastra, *Geschiedenis van de VOC*, 49-50.
2 Bridenbaugh, *No Peace*, 15-16 en 65-68.
3 Klooster, *Illicit Riches*, 42; Davies, *The North Atlantic World*, 291; Den Heijer, 'Waeren wij maer soo geluckigh', 65-72.
4 Schnurmann, 'Representative Atlantic entrepreneur', 259-260; Koot, 'Constructing the Empire', 35-60.
5 Bruijn, *Varend verleden*, 95.
6 Rodger, *The Command of the Ocean*, 65.
7 Ollard, *Man of War*, 66-71; Zook, *The Company*, 30.
8 Binder en Schneeloch, 'Dirck Dircksz. Wilre', 16; *Resolutie vande Edele Groot Mogende heeren*, 'Brief van Johan Valckenburgh'; Sainsbury, *Calendar of state papers*, 135.
9 Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War*, 94-95.
10 Ollard, *Man of War*, 88-93.
11 Zie voor de problemen met de Denen op de Goudkust de *Remonstrantie aen de Hoog Mogende Heeren*.
12 Justesen, *Danish sources* I, 16-17; Nørregard, *Danish Settlements*, 26; Zook, *The Company*, 44-47.
13 Panhuysen, *De ware vrijheid*, 302; Troost, 'Een maritieme of continentale diplomatie?', 274-275.
14 Japikse, *De verwikkelingen*, 313-314.
15 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 164-165.
16 Oudendijk, *Johan de Witt*, 88-91; Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War*, 104-105; Van Vliet, *'Een vriendelijcke groetenisse'*, 24.
17 Japikse, *De verwikkelingen*, 348.
18 Brandt, *Het leven en bedryf*, 294-296; Japikse, *De verwikkelingen*, 354-356; De Bruin, *Geheimhouding*, 310-314.
19 Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland*, 132.
20 Blok, *De Ruyter*, 215.
21 Brandt, *Het leven en bedryf*, 306; Schutte, *Repertorium*, 178 (nr. 124).
22 Blok, *De Ruyter*, 216; Brandt, *Het leven en bedryf*, 306-307.
23 Verhoog en Koelmans, *De reis*, 73.
24 Van Vliet, *'Een vriendelijcke groetenisse'*, 40.
25 Brandt, *Het leven en bedryf*, 319-323.
26 Bruijn, *Varend verleden*, 166-167.
27 Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland*, 109-111; Van Vliet, 'Sijt ghekommandeert te zeijlen na de kust van Ghenee', 262-263.
28 Brandt, *Het leven en bedryf*, 325-329; Verhoog en Koelmans, *De reis*, 244-245.
29 Brandt, *Het leven en bedryf*, 330-332.
30 Ibidem, 335-341.
31 Fante was een van de vele vorstendommen met een Akan-sprekende bevolking op de Goudkust. Daaku, *Trade and politics*, 4, 16-17.
32 Verhoog en Koelmans, *De reis*, 83.
33 Brandt, *Het leven en bedryf*, 353.
34 Ibidem, 354-355; Van Dantzig, *Forts and Castles*, 35; Verhoog en Koelmans, *De reis*, 85.
35 Brandt, *Het leven en bedryf*, 362-363.
36 Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland*, 147. Volgens Brandt, *Het leven en bedryf*, 366, was De Ruyter op 7 mei 1665 door de bemanning van een Hollandse fluit die afkomstig was uit La Rochelle, geïnformeerd over het officiële uitbreken van de Tweede Engelse Oorlog.
37 Brandt, *Het leven en bedryf*, 372-373.
38 Verhoog en Koelmans, *De reis*, 102-103.
39 Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War*, 113 en 120-121.
40 Blok, *De Ruyter*, 233-234.
41 Bridenbaugh, *No Peace*, 167. Boekaniers waren vrijbuiters die gemeenschappen in het Caribisch gebied vormden en plundertochten ondernamen. De Engelse kolonisten op Jamaica werkten enige tijd met hen samen en zetten de boekaniers in als hulptroepen tijdens oorlogen en conflicten.
42 Goslinga, *The Dutch in the Caribbean* I, 389-391.
43 Carmichael, *West Indian islands*, 302-303.
44 Goslinga, *The Dutch in the Caribbean* I, 444.
45 Den Heijer, 'Over warme en koude landen', 79-90.
46 Netscher, *Geschiedenis van de koloniën*, 57.
47 Ibidem, 73-80; Van Grol, *De grondpolitiek* II, 91-92.
48 Netscher, *Geschiedenis van de koloniën*, 76-77; Oudschans Dentz, 'Suriname vóór de verovering', 184-185.
49 Hartsinck, *Beschryving van Guiana* I, 293-294; Harlow, *Colonising expeditions*, 203.
50 Warnsinck, *Abraham Crijnssen*, 3-9.
51 Ibidem, 104-119, bijlage B.
52 Harlow, *Colonising expeditions*, 207.
53 Menkman, 'Tobago III', 380.
54 Israel, *The Dutch Republic*, 776-777. Het bondgenootschap hield in dat beide landen elkaar in tijd van oorlog zouden steunen. De Republiek ontving tijdens de Tweede Engelse Oorlog echter nauwelijks steun van Frankrijk.
55 Warnsinck, *Abraham Crijnssen*, 65.
56 Ibidem, 84-87.
57 De Jonge, *Nederlandsche zeewezen* III-1, 336-337; De Waard, *De Zeeuwsche expeditie*, xxi.
58 De Waard, *De Zeeuwsche expeditie*, xxix.
59 De Jonge, *Nederlandsche zeewezen* III-1, 348.
60 Roos, *Zeeuwen*, 105-106.
61 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 169-170.
62 NA, WIC 811, Bewindhebbers aan A. Heerman Abramsz, 10 november 1676.
63 Ly, *L'evolution du commerce français*, 129-130. Tobago was in 1676 veroverd op de Fransen door een Zeeuws eskader onder leiding van Jacob Binckes.
64 NA, WIC 333, notulen 22 februari 1678. Ly, *L'evolution*, 131-132.
65 Delcourt, *Gorée. Six Siècle d'Histoire*, 26-28;
66 NA, WIC 334, notulen 14 april 1679.
67 NA, CR 601, C. Ruijghen aan bewindhebbers van de kamer Zeeland, 1 juni 1675; Van Brakel, 'Eene Memorie', 101; Monod, *L'ile d'Arguin*, 80
68 Ly, *L'evolution*, 141.
69 Brandt, *Het leven en bedryf*, 895; Blok, *De Ruyter*, 376-382.
70 Brandt, *Het leven en bedryf*, 901; De la Roncière, *Histoire de la marine Française* V, 590-597.
71 Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland*, 292-293.
72 De Jonge, *Nederlandsche zeewezen* III-2, 299-309.
73 Goslinga, *The Dutch in the Caribbean* I, 449-456.
74 Hartsinck, *Beschrijving van Guiana* II, 676-680; Netscher, *Geschiedenis van de koloniën*, 154-155.
75 Ibidem, 96-97.
76 Suriname werd na de verovering van Crijnssen aanvankelijk bestuurd door de Staten van Zeeland. In 1682